

شناسایی ظرفیتها و کارکردهای مساجد در حوزه اقتصادی با استفاده از روش تحلیل مضمون

سید محسن میرباقری^۱

چکیده

هدف: از صدر اسلام تاکنون، مساجد یکی از مهم‌ترین پایگاههای اعتقادی، اجتماعی و سیاسی بوده و نقش مؤثری در زندگی مسلمانان داشته است. هدف اصلی این پژوهش، شناسایی فرصتها و پتانسیلهای مساجد در زمینه‌های اقتصادی و ارائه راهکارهایی برای استفاده بهینه از این ظرفیتها بود. **روش:** در این مطالعه از روش تحلیل مضمون به عنوان رویکردی کیفی استفاده شده است تا با بررسی منابع دینی، دیدگاههای صاحب‌نظران و مطالعات پیشین، کارکردهای اقتصادی مساجد تحلیل شود. **یافته‌ها:** یافته‌ها نشان می‌دهد مساجد دارای ۳۴ ظرفیت و کارکرد مهم‌اند. این موارد در سه دسته «آموزش مفاهیم اقتصاد اسلامی»، «کمک به فعالیتهای اقتصادی و فرهنگی» و «کمک به نیازمندان» قابل تقسیم است. **نتیجه‌گیری:** نتایج تحقیق نشان می‌دهد که مساجد علاوه بر نقش عبادی و اجتماعی خود، می‌توانند در حوزه‌های اقتصادی، همچون جمع‌آوری و توزیع منابع مالی (مانند زکات و صدقات)، حمایت از کسب و کارهای کوچک، ترویج فرهنگ کارآفرینی اسلامی و ایجاد فرصتهای شغلی، ایفای نقش کنند. همچنین مساجد می‌توانند بستری برای تقویت همبستگی اجتماعی و اقتصادی بین اعضای جامعه فراهم کنند. این پژوهش پیشنهاد می‌دهد با به کارگیری ظرفیتهای اقتصادی مساجد، به توسعه اقتصادی پایدار و عادلانه در جوامع اسلامی کمک شود.

واژگان کلیدی: اقتصاد، مسجد محوری، مشارکت مردمی، حکمرانی اسلامی.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۹/۲۳؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۱/۲۸

۱. پسادکتری سیاستگذاری علم و فناوری، دانشکده مدیریت، اقتصاد و مهندسی پیشرفت، دانشگاه علم و صنعت.

تهران، ایران. sm_mirbaghyeri@pgre.iust.ac.ir

الف) مقدمه

مسجد مکانی است که برای برپایی نماز عموم مسلمین وقف شده و نقشهای متعددی در جامعه مسلمانان ایفا می‌کند. این مکان از منظر قرآن، روایات و سیره عملی پیامبر(ص) و امامان شیعه(ع)، جایگاهی رفیع دارد. واژه «مسجد» ۲۸ بار در قرآن ذکر شده و از اجزای اصلی آن می‌توان به محراب، منبر، گنبد، مناره‌ها، صحن و شبستان اشاره کرد(باصری و همکاران، ۱۳۹۵). از آنجا که منطق قرآنی، دین و دنیا را به هم پیوند می‌دهد؛ مسجد تنها به عنوان مکانی برای عبادت شمرده نشده، بلکه به عنوان نهادی با کارکردهای فرهنگی، اجتماعی و حتی سیاسی شناخته می‌شود. نمونه بارز این کارکردها، ساخت مسجد قبا توسط پیامبر(ص) به عنوان نخستین مسجد اسلام است. مساجد از گذشته تا امروز یکی از ارکان اصلی جوامع مسلمان بوده و در حفظ و گسترش فرهنگ اسلامی و وحدت جامعه مسلمانان نقش بسزایی داشته‌اند.(کشفی، ۱۳۸۹)

مسجد به عنوان اصلی‌ترین محور تمدن اسلامی و اولین نهاد اجتماعی شکل گرفته در اسلام، از جایگاه بسیار ویژه‌ای برخوردار است. کارامدی مساجد در طول تاریخ در حوزه‌های فردی و اجتماعی به اثبات رسیده است؛ هرچند با فراز و نشیبهایی همراه بوده و به دلیل نبود حکومت اسلامی، تمامی ظرفیتهای و کارکردهای آن به خوبی شناسایی و بالفعل نشده است. اما با بررسی این روندهای تاریخی، مشخص می‌شود در مواقعی که مسجد به عنوان محور کانونی حکمرانی قرار گرفته، نقش پررنگ و باشکوهی را در حکمرانی و حل مسائل جامعه ایفا کرده است و در مواقعی که به آن بی‌توجهی شده، صرفاً به عنوان معبد از آن استفاده شده است.(رحیمی سجاسی، ۱۴۰۰)

به همین دلیل، ظرفیتهای گوناگون مسجد در عرصه‌های مختلف، به خوبی شناسایی و تبیین نشده و لذا در عرصه عمل نیز کمتر به کار گرفته شده است. برای مثال، مسجد می‌تواند با فعال کردن سازوکارهای تعامل خود با محیط پیرامون، از قبیل تعریف بخشهای خاص مسجد و محله، استفاده از ظرفیت نخبگان علوم اجتماعی و مدیریتی و بهره‌گیری از توانمندی خانواده‌ها در واگذاری برخی از نقشهای نهادهای رسمی، به سالم‌سازی محله و محیط پیرامون خود کمک کند و در شکل‌گیری جامعه اسلامی نقشی ویژه ایفا کند.(شریعتمداری، ۱۴۰۰)

بررسی علل غفلت صورت گرفته در خصوص مسجد محوری و چالشهای مرتبط با آن، نیاز به آسیب‌شناسی جدی دارد؛ اما به عقیده برخی از پژوهشگران، ضعیف شدن جایگاه مسجد در حکمرانی را به دلیل تحدید کارکردهای سنتی مسجد و عدم به روزرسانی

شناسایی ظرفیتها و کارکردهای مساجد در حوزه ... ♦ ۱۷۱

کارکردهای اجتماعی آن با توجه نیازمندی‌های روز جامعه دانسته‌اند. از این رو، به نظر می‌رسد در جامعه کنونی، با وجود تلاش متولیان نظام اسلامی در حوزه مسجد، جایگاه و کارکرد مسجد همواره دچار تزلزل بوده است و آن گونه که انتظار می‌رفت، کارکردهای اجتماعی مطلوب خود را در جامعه ایفا نکرده است. (قنبری نیک، ۱۴۰۰)

هم اکنون باوجود ایجاد نظام اسلامی در کشور و وجود بیش از ۷۰ هزار مسجد، استفاده محدود و موردی از این ظرفیت عظیم سبب افول جایگاه آن شده است (سعدآبادی و همکاران، ۱۴۰۱). همچنین با وجود دستاوردهای زیاد مساجد و نقش آفرینی زیاد آن در عرصه‌های اجتماعی، فرهنگی و سیاسی، هنوز چارچوب و الزامات اداری مشخصی برای استفاده از این ظرفیت بی‌نظیر در حکمرانی محلی و شهری تعریف نشده است. از طرفی، الگو و سازوکار مناسبی نیز برای به کارگیری این ظرفیت در حل مسائل شهری طراحی نشده است. به همین دلیل، به نظر می‌رسد در استفاده از ظرفیت مساجد در حکمرانی غفلت شده و در برنامه‌ریزی‌ها، به کارگیری این فرصت بی‌نظیر نادیده گرفته شده است.

از سوی دیگر، امروز کشور ما در حوزه‌های اقتصادی خود با مسائل یا مفاهیمی مواجه است که به هیچ عنوان، چه در عرصه نظری و در کتابهای درسی و چه در عرصه عمل و تجارب بشری، مشابه و ما به‌ازای واقعی نداشته است. بنابر این، خود انقلاب اسلامی مکلف به نوآوری و ابتکار و نظریه‌پردازی و الگوسازی در این عرصه‌های جدید اقتصادی است. با مطالعه تاریخ صدر اسلام، این نکته مشخص می‌شود که بسیاری از وقایع مهم و فعالیت‌های اقتصادی تاریخ اسلام، در مسجد به وقوع می‌پیوست (قرائتی، ۱۳۸۸). اسکان و کمک به گروهی از مهاجران و انصار به نام «اصحاب صفه»، به دلیل تهیدستی و نداشتن سرپناه، در فضای معنوی مسجدالنبی انجام می‌گرفت. مسجد در صدر اسلام، مکانی برای حفظ خزانه مملکت اسلامی بود. جاهای مختلفی در مسجد، به نام قبه بیت‌المال و دارای درهای آهنی و محکم بود که ثروت ملکی یا ثروت نقدی عمومی حاصل از زکات و مالیات اسلامی و غنایم جنگی و ... را در آنجا نگهداری و هزینه یا مدیریت می‌کردند. بنابر این، مساجد در صدر اسلام، در راستای خدمات‌رسانی اجتماعی، دارای کارکردهای مهم اقتصادی بودند.

بنابر این، مساجد از دیرباز به عنوان یکی از مهم‌ترین نهادهای اجتماعی و دینی در جوامع اسلامی شناخته شده‌اند. این اماکن مقدس، علاوه بر نقش عبادی و فرهنگی، ظرفیت‌های بسیاری در سایر حوزه‌ها، به ویژه در زمینه‌های اقتصادی دارند. با توجه به اینکه اسلام اصول و احکام جامعی در ارتباط با اقتصاد و معاملات مالی ارائه کرده است، مساجد به عنوان مراکز

تجمع و همبستگی اجتماعی می‌توانند نقش مؤثری در توسعه اقتصادی ایفا کنند (میرغضنفری و همکاران، ۱۳۹۳). با وجود اهمیت این نقشها، مطالعات کمتری به بررسی جامع و علمی کارکردهای اقتصادی مساجد پرداخته‌اند. هدف از این مقاله، شناسایی و تحلیل ظرفیتهای اقتصادی مساجد با استفاده از روش تحلیل مضمون است. این رویکرد کیفی به پژوهشگران کمک می‌کند تا با بررسی منابع اسلامی، نظرات صاحب‌نظران و تحلیل وضعیت موجود، نقشها و کارکردهای اقتصادی مساجد را به طور دقیق‌تری ارزیابی کنند. این پژوهش به دنبال آن است که با کشف فرصتها و پتانسیلهای مساجد در حوزه اقتصادی، راهکارهایی برای بهره‌برداری بهتر از این ظرفیتهای ارائه کند و زمینه‌ای برای توسعه پایدار اقتصادی در جوامع اسلامی فراهم آورد.

۱. پیشینه

رضایی تبار و همکاران (۱۳۹۱) در مقاله «الگوی تعاملی توانمندسازی از طریق مشارکتهای اجتماعی در کمیته امداد امام خمینی با رویکرد مسجدمحوری»، ضمن بررسی مشاهدات میدانی و مصاحبه و نظرخواهی از خبرگان مسئول بخش عرضه خدمات حمایتی کشور، با توجه به مبنای سازماندهی منطقه‌ای و جغرافیایی که لازمه شناسایی دقیق نیازمندان و توانمندسازی و خوداتکایی ایشان است؛ علاوه بر تعامل مناسب و استفاده بهینه از ظرفیتهای تجربه‌های خیریه‌های موجود، به ایجاد یا تقویت گونه‌های جدیدی از سازمانهای مردم‌نهاد، شامل تشکلهای داوطلبانه حمایتی محله‌محور به مرکزیت مساجد محله‌ها، با عنوان کلی شبکه ارتباطی حمایتی مردمی توجه شده و اهداف، وظایف، فعالیتها و به ویژه تعامل آنها با کمیته امداد امام خمینی، به عنوان دستگاه متولی عرضه خدمات حمایتی و یک سازمان حمایتی از تشکلهای مردمی، طراحی و تبیین شده است.

ابطحی (۱۳۹۴) در مقاله‌ای با عنوان «مسجد به مثابه هسته بسیج‌گر انقلاب اسلامی»، درصدد پاسخگویی به این سؤال است که نقش مسجد در انقلاب اسلامی و تداوم آن چگونه است و با چه راهکاری می‌توان نظام ارزشی جامعه را با توجه به مقتضیات و شرایط نوین جهانی، در کانونی‌ترین محل اجتماع اسلامی، به نام مسجد، در نسلهای جدید نهادینه کرد تا همچنان فکر دینی و اهتمام عملی برای احیای ارزشهای ماندگار اسلامی در جان نسل جوان شعله‌ور بماند.

باصری و همکاران (۱۳۹۵) در «بررسی نقش مساجد در ترویج سبک زندگی ایرانی اسلامی» اثبات می‌کنند که مساجد بر ترویج سبک زندگی اسلامی ایرانی اثر مستقیم دارند.

شناسایی ظرفیتها و کارکردهای مساجد در حوزه ... ♦ ۱۷۳

همچنین، ابعاد دینی و مذهبی، اجتماعی و فرهنگی، سیاسی، اقتصادی، امنیتی و نظامی مساجد با ترویج سبک زندگی در همه ابعاد مطرح شده مؤثر است. (باصری و همکاران، ۱۳۹۵: ۸۱)

مهدوی کنی و امینی هرندی (۱۳۹۶) در مقاله‌ای با عنوان «توسعه فرهنگی محله‌ای پایدار مسجدمحور (مورد مطالعه: مسجد ثامن الائمه تهران)» تلاش می‌کنند نوعی از توسعه فرهنگی - اجتماعی محله‌ای را ارائه کنند که محوریت آن با مسجد باشد. لذا با پیوند دادن مطالعات صورت گرفته در زمینه توسعه محله‌ای و توسعه فرهنگی - اجتماعی و همچنین آثار موجود در حوزه مسجد و کارکردهای آن، ۹ مؤلفه را به عنوان مؤلفه‌های اصلی توسعه فرهنگی اجتماعی محله‌ای پایدار مسجدمحور ارائه و از این رهگذر با استفاده از روش کیفی و ابزار مصاحبه و مشاهده مشارکتی، ضمن بررسی یک مورد (مسجد ثامن الائمه واقع در شهرک قدس تهران) و تطبیق مؤلفه‌ها با این مسجد، میزان تحقق چنین توسعه‌ای و امکان تداوم و همچنین موانع موجود در گسترش آن را مطالعه و مدل مسجد مذکور نیز احصا شده است. (مهدوی کنی و امینی هرندی، ۱۳۹۶: ۲۰۴)

مرزوقی و همکاران (۱۳۹۷) در مقاله‌ای با عنوان «الگوی مفهومی تعامل مدرسه، خانواده و مسجد از منظر تعلیم و تربیت اسلامی» بر اساس نقش نهادهای تربیتی مدرسه، خانواده و مسجد در تحقق اهداف تربیتی از منظر تعلیم و تربیت اسلامی، یک الگوی تعاملی طراحی کرده‌اند. بر اساس یافته‌های به دست آمده، شبکه مفاهیم الگوی تعاملی مدرسه، خانواده و مسجد به عنوان مفهوم فراگیر، شامل هفت مفهوم سازمان‌دهنده مبانی اندیشه‌ای، جهت‌گیری تعامل، محور تعامل، مخاطبان تعامل، چرایی تعامل، موانع تعامل و چگونگی تعامل است که هر کدام نیز دارای مؤلفه‌های گوناگون (مفاهیم پایه) بودند. با استفاده از معیارهای اعتبارسنجی کیفی، قابل قبول بودن از طریق همسوسازی و قابل اعتماد بودن اعتبار الگو بررسی شد.

قنبری نیک (۱۴۰۰) در مقاله‌ای با عنوان «تحلیلی بر علل تغییر جایگاه و کاهش کارکردهای اجتماعی مسجد در جامعه کنونی»، بیان می‌کند که تغییرات پدیدآمده در سطوح قانونگذاری، سیاستگذاری و مدیریتی، پدیدآمدن مراکز مشابه و نوع برنامه‌های عملی در مسجد، سبب تغییر جایگاه اجتماعی و به تبع آن، کاهش کارکردهای مطلوب مسجد، به ویژه در مواجهه با مسائل و آسیبهای اجتماعی شده است.

درافشان و همکاران (۱۴۰۱) در مقاله‌ای با عنوان «ساختار اداره امور مساجد در اندیشه امامین انقلاب» بیان می‌کنند که در راستای اداره امور مساجد، شش مقوله اساسی اهمیت و

ویژگی مسجد، اهمیت نماز، چیستی مسجد، امام جماعت مسجد، رسالت مسجد و آسیب‌شناسی مسجد، نقش اساسی و بی‌بدیل دارند. شته است.

ملی‌نژاد اسپر (۱۴۰۲) در مقاله‌ای با عنوان «تعامل مسجد، مدرسه و خانواده در تحقق تربیت اسلامی» بیان می‌کند که به تبع افتراق ساختاری نهاد مسجد با مدرسه، شروع تعامل بین نیازمند انجام زمینه‌سازی و اعتمادسازی در مسجد، مدرسه و خانواده در حوزه تربیت کودک و نوجوان است که باید در راستای اعتمادسازی، رابطه‌ای حسنه را با مدیر و معلمان مدرسه برقرار و سپس اعتماد خانواده را جلب کرد. همچنین تلقی مدیر و کادر مدرسه باید به گونه‌ای شکل بگیرد که اولاً، اهداف ایشان در راستا و تسهیل‌کننده تحقق اهداف مدرسه باشد و ثانیاً، مربیان تربیتی مساجد به عنوان افراد شایسته و قابل‌اعتمادی برای تعامل در راستای تحقق این اهداف مد نظر قرار بگیرند؛ از سوی دیگر، خانواده‌ها لازم است کادر تربیتی مسجد را به عنوان همیار تربیتی برای کمک به آنها در راستای تربیت فرزندان‌شان محسوب کنند.

طاهری خرامه و الیاسی (۱۴۰۳) در مقاله «نقش مساجد و مشارکت مذهبی در سلامت معنوی دوران نوجوانی» بیان می‌کنند که نقش مشارکت نهادهای مذهبی، به ویژه مساجد، در ارتقا و حمایت از سلامت نوجوانان، اغلب نادیده گرفته می‌شود. مساجد به عنوان مراکز دینی و اجتماعی، با ایجاد حمایت اجتماعی، آنها را کاتالیزورهای بالقوه‌ای برای پیامدهای سلامتی مثبت در میان نوجوانان می‌سازند. با درک و استفاده از پتانسیل نهادهای مذهبی، به ویژه مساجد، می‌توان سلامت نوجوانان را تقویت و آنها را توانمند ساخت تا با تاب‌آوری و حمایت بیشتر، چالشهای نوجوانی را پشت سر بگذارند.

با بررسی پیشینه پژوهش مشاهده شد که هیچ‌کدام از پژوهشهای انجام‌شده در این موضوع، به تفصیل و به صورت جامع، ظرفیتهای و کارکردهای مساجد را در حوزه اقتصادی تشریح نکرده‌اند. در این پژوهش سعی شده است این خلأها پوشانده شود.

ب) روش تحقیق

این پژوهش از نظر هدف، کاربردی و توسعه‌ای است و روش گردآوری داده‌ها، مطالعه کتابخانه‌ای، مطالعه اسناد و مدارک، مصاحبه و مشاهده می‌باشد. روش این پژوهش، کیفی و از نوع تحلیل مضمون^۱ است. تحلیل مضمون، روش رایجی است که در بسیاری از تحقیقات کیفی از آن استفاده می‌شود (کستلبری و نولن، ۲۰۱۸). تحلیل مضمون، روشی مناسب

1. Thematic Analysis
2. Castleberry & Nolen

برای شناخت، تحلیل، جمع‌بندی و گزارش الگوهای موجود در داده‌های کیفی است. این روش، فرایندی است که در آن داده‌های متنی تحلیل می‌شود و با کمک آن می‌توان داده‌های متنوع و پراکنده را به داده‌هایی تفصیلی و غنی تبدیل کرد (نول و همکاران، ۲۰۱۷). تحلیل مضمون، صرفاً روش کیفی خاصی نیست، بلکه فرایندی است که می‌تواند در اکثر روشهای کیفی به کار رود (خسروی و احمدوند، ۱۳۹۸). به بیان دیگر؛ روش تحلیل مضمون، فرایندی برای تحلیل داده‌های متنی است و داده‌های متنوع و پراکنده را به داده‌هایی تفصیلی و غنی تبدیل می‌کند. (رنگریز و همکاران، ۱۳۹۶)

این روش بر اساس یک رویه مشخص و در سه سطح، مضامین پایه^۲ (کدها و نکات کلیدی موجود در متن)، مضامین سازمان‌دهنده^۳ (مضامین به دست آمده از ترکیب و تلخیص مضامین پایه) و مضامین فراگیر^۴ (مضامین عالی در بر گیرنده اصول حاکم بر متن به عنوان یک کل) را نظام‌مند می‌کند و نقشه‌ای از کل مضامین را با توجه به رابطه اعم و اخص با یکدیگر، در آن شبکه جاگذاری می‌کند. انواع مختلف و سطوح دیگری از مضامین نیز توسط سایر پژوهشگران معرفی شده است. برای مثال، بروان و کلارک (۲۰۰۶) دو دسته مضامین مشهود (قابل مشاهده مستقیم در متن داده‌ها) و مکنون (غیر قابل مشاهده مستقیم در متن داده‌ها) و مضامین متن‌محور (بر اساس داده‌های تحقیق شناخته می‌شوند) و نظریه‌محور (بر اساس نظریه‌ها شناخته می‌شوند) را معرفی کرده‌اند. (کمالی، ۱۳۹۷)

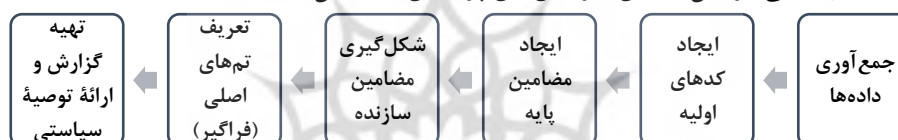
در روش تحلیل مضمون، محقق باید کل متن را مرور کند و به دنبال الگوهای معنادار در مضامین در میان داده‌ها باشد (احمد و همکاران، ۲۰۲۴). الگوها را می‌توان با خواندن داده‌های مکرر، کدگذاری داده‌ها و ایجاد تم، تجزیه و تحلیل کرد. تحلیل مضمون شامل شش مرحله ذیل است (نعم و همکاران، ۲۰۲۳؛ ژو و زامیت، ۲۰۲۰):

مراحل تحلیل مضمون شامل شش مرحله است:

۱. جمع‌آوری داده‌ها: داده‌ها از منابع علمی معتبر مانند کتب و مقالات جمع‌آوری و مرور مکرر می‌شوند.

1. Nowell, Norris, White & Moules
2. Basic
3. Organizing
4. Global
5. Ahmed, Hua & Bhutta
6. Naeem, Ozuem, Howell & Ranfagni
7. Xu & Zammit

۲. ایجاد کدهای اولیه: بخشهای مرتبط داده‌ها کدگذاری شده و نکات کلیدی شناسایی می‌شوند.
 ۳. جستجوی کدهای گزینشی: کدهای اولیه تحلیل و در قالب کدهای گزینشی سازماندهی می‌شوند.
 ۴. شکل‌گیری مضامین سازنده: مضامین فرعی پالایش و در جداول جداگانه ثبت می‌شوند.
 ۵. تعریف و نامگذاری تم‌های اصلی: مضامین اصلی تعریف و بازبینی می‌شوند و روابط میان مضامین بررسی می‌شود.
 ۶. تهیه گزارش: تحلیل نهایی همراه با گزارشهای مکتوب ارائه می‌شود.
- به طور کلی مراحل تدوین گزارش این پژوهش در شکل ۱ نشان داده شده است.

شکل ۱: مراحل تهیه مقاله با روش تحلیل مضمون

- در این تحلیل، تمرکز اصلی بر شناسایی و تحلیل تمامی منابع معتبر مرتبط با موضوع «مسجد» و «اقتصاد» بوده است. از آنجا که موضوع کارکردهای اقتصادی مسجد به صورت تخصصی در منابع علمی محدودیتهایی دارد، تلاش شد تمامی منابع مرتبط، اعم از کتابها، مقالات و اسناد بررسی شوند. در نهایت، ۳۱ مقاله، شش کتاب، و چهار سند به عنوان منابع اصلی استفاده شدند. این منابع بر اساس معیارهای ذیل انتخاب شدند:
- ارتباط مستقیم با موضوع پژوهش: تنها منابعی که به طور مستقیم به نقش و کارکردهای اقتصادی مسجد پرداخته‌اند، وارد تحلیل شدند.
 - اعتبار علمی: مقالات چاپ‌شده در مجلات معتبر علمی، کتابهای منتشرشده توسط ناشران شناخته‌شده و اسناد رسمی مورد توجه قرار گرفتند.
 - زمان انتشار: منابع انتخاب‌شده مربوط به بازه زمانی ۱۳۶۰ تا ۱۴۰۳ بوده و سعی شده تا گستره‌ای از منابع قدیمی‌تر و جدیدتر برای ایجاد چشم‌اندازی جامع استفاده شود.
- برای تعیین و افزایش پایایی کدگذاری‌ها در این پژوهش، مراحل ذیل انجام شده است:

۱. استفاده از کدگذاران مستقل: حداقل دو پژوهشگر به طور مستقل کدگذاری داده‌ها را انجام داده‌اند. این اقدام، امکان مقایسه کدهای اختصاص داده‌شده توسط دو پژوهشگر را فراهم کرده است.

۲. محاسبه ضریب توافق بین کدگذاران: پایایی کدگذاری‌ها با استفاده از فرمول آماری ضریب کاپای کوهن^۲ محاسبه شده است. این روش برای محاسبه توافق بین دو کدگذار مستقل استفاده می‌شود. این ضریب، میزان توافق بین کدگذاران را فراتر از اتفاقی بودن نتایج نشان می‌دهند. در این پژوهش، ضریب کاپای کوهن ۰.۸۳ محاسبه شده است که به معنی توافق خوب کدگذاران و پایایی مناسب کدگذاری انجام شده است. (استین و همکاران، ۲۰۰۵)^۳

$$k = \frac{\text{Pr}(a) - \text{Pr}(e)}{1 - \text{Pr}(e)}$$

در فرمول، $\text{Pr}(a)$ بیانگر توافق مشاهده‌شده بین دو کدگذار و $\text{Pr}(e)$ بیانگر درصد توافق مورد انتظار است.

۳. مرور مجدد کدها: در صورت وجود اختلاف نظر بین کدگذاران، کدها و مضامین بازبینی و توافق نهایی حاصل شده است. این اقدام به افزایش دقت و انسجام کدگذاری‌ها کمک کرده است.

ج) یافته‌ها

یکی از ارکان اصلی محله‌ها در شهرهای اسلامی و ایرانی، نهاد مسجد است که معمولاً در هر شهر و محله‌ای مرکزیت داشته و کارکردهای مختلفی در طول تاریخ و زمان معاصر برعهده داشته است؛ لذا از این نظر می‌تواند در الگوی بومی توسعه فرهنگی-اجتماعی در سطح محله، مؤثر و کارآمد باشد. مسجد، مرکز اداره امور و حکمرانی محلی است و پایگاه انواع و اقسام فعالیتهای اجتماعی و همه کارهای نیک در راستای پیشرفت جامعه است. کارکردهای مسجد، بنا به نیاز روز می‌توانند تغییر پیدا کند یا بخشهایی از آن پررنگ‌تر شود. به دلیل مطرح شدن مسائل اقتصادی در سالهای گذشته، مسجد نیز می‌تواند در این عرصه مؤثر باشد. برای مثال، بخشی از دوره‌های آموزشی در مسجد می‌تواند به آموزشهای اقتصادی و کارآفرینی به نمازگزاران اختصاص یابد؛ یا بخشی از فعالیتهای مسجد به فعالیتهای اقتصادی

1. Inter Coder Reliability

2. Cohens Kappac

3. Stein, Devore & Wojcik

و کمک به نیازمندان اختصاص یابد. بنابر این، مساجد در بخش اقتصاد نیز نقشهای مهم و متعددی ایفا می کنند. این نقشها می توانند به طور مستقیم و غیر مستقیم بر اقتصاد جامعه تأثیر بگذارند. برخی از این نقشها عبارتند از:

یک) جمع آوری و توزیع صدقات و زکات

صدقات و زکات: مساجد به عنوان مراکز جمع آوری زکات و صدقات عمل می کنند. این منابع مالی می توانند برای حمایت از فقرا، نیازمندان و پروژه های عام المنفعه استفاده شوند که به کاهش فقر و نابرابری در جامعه کمک می کند.

کمکهای مالی: مساجد همچنین می توانند کمکهای مالی به افراد و خانواده های نیازمند ارائه دهند و در بحرانهای اقتصادی، به عنوان یک پناهگاه مالی عمل کنند.

دو) ترویج فرهنگ کار و تلاش

آموزش اخلاق کار: مساجد با ترویج ارزشهای دینی و اخلاقی، مانند صداقت، سختکوشی و عدالت، می توانند فرهنگ کار و تلاش را در جامعه تقویت کنند.

ترویج کسب و کار حلال: مساجد با آموزش اصول کسب و کار حلال و مشروع، می توانند به تقویت اقتصاد اخلاقی و کاهش فعالیتهای اقتصادی غیر قانونی کمک کنند.

سه) حمایت از کارآفرینی و پروژه های اقتصادی

تشویق به سرمایه گذاری: مساجد می توانند افراد را به سرمایه گذاری در پروژه های اقتصادی محلی و کسب و کارهای کوچک تشویق کنند.

پروژه های توسعه محلی: برخی مساجد ممکن است در اجرای پروژه های توسعه محلی و اجتماعی مشارکت کنند؛ مانند ساخت مدارس، بیمارستانها و سایر زیرساختهای عمومی.

چهار) ارائه خدمات مالی

قرض الحسنه: مساجد می توانند به عنوان مراکز ارائه وامهای قرض الحسنه عمل کنند که به افراد نیازمند کمک می کند تا بدون بهره به منابع مالی دسترسی داشته باشند.

صندوقهای خیریه: بسیاری از مساجد، صندوقهای خیریه دارند که می توانند در مواقع اضطراری به افراد نیازمند کمک کنند.

پنج) برگزاری بازارهای خیریه و رویدادهای اقتصادی

بازارهای خیریه: مساجد می توانند بازارهای خیریه برگزار کنند که در آنها محصولات محلی به فروش می رسد و عواید آن برای امور خیریه استفاده می شود.

رویدادهای اقتصادی: مساجد می‌توانند رویدادها و کارگاههای آموزشی در زمینه مهارتهای شغلی و کارآفرینی برگزار کنند که به افزایش مهارتها و اشتغال‌زایی در جامعه کمک می‌کند.

شش) نقش اجتماعی و شبکه‌سازی

شبکه‌سازی اقتصادی: مساجد به عنوان مراکز اجتماعی، می‌توانند فرصتی برای شبکه‌سازی اقتصادی فراهم کنند که در آن، افراد با یکدیگر ارتباط برقرار کرده و فرصتهای تجاری جدید را شناسایی کنند.

با توجه به توضیحات ذکر شده می‌توان گفت: مساجد به عنوان نهادهای دینی و اجتماعی، نقشهای متعددی در تقویت و توسعه اقتصادی جامعه ایفا می‌کنند و می‌توانند به عنوان موتورهای محرک برای کاهش فقر، ایجاد اشتغال و تقویت اقتصاد محلی عمل کنند. در ادامه، پس از بررسی محتوای علمی ذکر شده، فرایند کدگذاری روی متون انجام شده است. جدول ۱، نتیجه کدگذاری‌های انجام‌شده در این حوزه را نشان می‌دهد.

جدول ۱: کدهای استخراج‌شده از متن و مضامین مرتبط

ردیف	مضامین پایه	مضامین سازمان‌دهنده	مضامین فراگیر
۱	آموزش احکام و رفتارهای اقتصاد اسلامی به بازاریان	آموزش مفاهیم اقتصاد اسلامی	ظرفیتها و کارکردهای مساجد در حوزه اقتصادی
۲	ایفای نقش در ترک حرام‌خواری و شبهه حرام‌خواری		
۳	جلسات وعظ و خطابه و سخنرانی ائمه جماعات و سخنرانان در مساجد درباره رعایت اخلاق اسلامی و مسائل شرعی در معاملات اقتصادی		
۴	تبیین برنامه‌های مناسب سیاستهای اقتصادی کشور		
۵	ترویج وقف و ایجاد موقوفه		
۶	ساخته‌شدن بازار با محوریت مسجد		
۷	آموزش کاربردی مهارتهای کسب روزی حلال		
۸	هدایت ثلث اموال مردم		

		۹	تبیین‌کننده و مروج اقتصاد مقاومتی، فرهنگ اصلاح الگوی مصرف، تولید ملی و حمایت از کالای ایرانی
		۱۰	مکانی برای آموزش حرفه به جوانان و رشد تولید ملی
		۱۱	تشویق و ترغیب به پرداخت وجوه شرعیه (خمس و زکات، زکات فطریه، ردّ مظالم و...)
		۱۲	ترویج فرهنگ کار
		۱۳	معرفی الگوهای موفق شغلی
	کمک به فعالیت‌های اقتصادی و فرهنگی	۱۴	وصول مالیات، خمس و زکات در مسجد
		۱۵	تشکیل صندوقهای قرض الحسنه
		۱۶	مبارزه با ربا، استثمار مالی و ذخیره‌سازی و ناکارآمدی منابع اقتصادی و...
		۱۷	توانمندی مسجد در تأمین نیازهای مالی، خودگردان و بدون وابستگی به نهاد یا دستگاه دولتی
		۱۸	محل تأمین هزینه فعالیت‌های فرهنگی و مذهبی
		۱۹	مرکز کمک به جبهه‌های اسلام
		۲۰	محل نگهداری و حفظ خزانه مملکت اسلامی
		۲۱	برگزاری بازارچه محلی
		۲۲	فعال‌سازی خیران و مردم برای تأمین منابع مالی مراسم فرهنگی و دینی
		۲۳	راه‌اندازی تعاونی‌ها و بنگاههای زودبازده بر اساس زیست‌بوم منطقه

		۲۴	تلاش برای ایجاد اشتغال خانگی، به ویژه برای بانوان، مثل کارگاههای کوچک صنعتی، صنایع دستی، صنایع تبدیلی و صنایع بسته بندی
		۲۵	ارتباط با مراکز نوآوری و شرکتهای دانش بنیان جهت ایجاد اشتغال پایدار
		۲۶	پشتیبانی از گروههای جهادی
		۲۷	استفاده از امکانات و ظرفیتهای نقدی و غیر نقدی (اردوگاهها، سالنهای همایش، آمفی تئاتر، سالنهای ورزشی، وسایل نقلیه و...) در ترویج معارف دینی
	کمک به نیازمندان	۲۸	شناسایی مستمندان و رسیدگی به محرومان جامعه
		۲۹	جایگاهی برای انواع انفاق
		۳۰	محل جمع آوری و توزیع صدقات
		۳۱	پخت غذا برای نیازمندان در آشپزخانه مساجد و توزیع آنها
		۳۲	پخش نذورات بین مستحقان
		۳۳	بررسی و حل مشکلات اقتصادی مردم
		۳۴	تشکیل و متمرکز کردن مراکز خیریه

مهم ترین مضامین به دست آمده را می توان در سه دسته به صورت شکل ۲ نشان داد.

شکل ۲: مهم‌ترین کارکردهای اقتصادی مساجد

۱. بحث

با توجه به یافته‌های به دست آمده، برای روشن‌تر شدن ظرفیتها و کارکردهای مساجد در حوزه اقتصادی، این موضوع مورد بحث و بررسی بیشتری قرار می‌گیرد.

یک) مسجد، محل مرکز مدیریت اقتصاد کلان جامعه

علم اقتصاد، با همه مسائل آن در بازار متبلور است و بازار یا سوق، نماد و مظهر فعالیت‌های اقتصادی است. بدون در نظر گرفتن این مفهوم، مفاهیمی، مانند عرضه و تقاضا و تعادل قیمت و... معنا پیدا نمی‌کند. اسلام ضمن توجه به بازار، به تبیین شرایط حاکم بر آن پرداخته است تا همه افرادی که به فعالیت‌های اقتصادی می‌پردازند، از این دستورات پیروی کنند. بازار، در علم اقتصاد به محلی گفته می‌شود که عرضه و تقاضا در آن صورت می‌گیرد و با رویارویی خریداران و فروشندگان، قیمت کالا و خدمات تعیین می‌شود. در بازار ایدئال مد نظر اقتصاد اسلامی، افراد باید با توجه به واقعیتهای جامعه انسانی، تحت تربیت اسلامی، با محوریت قوانین الهی و رعایت اصول اخلاقی فعالیت داشته باشند.

در گذشته، در کنار مساجد شهر، مسجد بازار هم وجود داشت که بیشتر افراد شرکت‌کننده در آن، بازاری بودند. این مساجد به غیر از مساجد محلات بود. در زمانهای گذشته، معمولاً بازار در کنار مساجد ساخته می‌شد. افرادی که در شهر یا در طول راه مورد اجحاف قرار گرفته بودند، به محض ورود به شهری، برای اقامه دعوی، با ردگیری ساختمان مساجد، به مرکز قضاوت شهر رهنمون می‌شدند؛ زیرا دکه قضاوت، همواره در جنب مساجد برپا بود. همجواری دارالخلافه با مسجد، نقش اطلاع‌رسانی مساجد را روشن‌تر می‌کرد تا تازه‌واردها، برای انجام امور اداری خود، از ساختمان مسجد کمک بگیرند. در مساجد بازار، بیشتر بازاریان شرکت داشتند و در این مساجد، بیشتر اخبار تخصصی حوزه تجارت و گزارشهای مربوط به بازار و اوضاع اقتصادی بیان می‌شد.

دو) اثرات غیر مستقیم مسجد در اقتصاد خرد

در صدر اسلام، بیشتر تجار و بازرگانان به محض اینکه وارد شهرها می‌شدند، به مساجد مراجعه می‌کردند. با توجه به نقش و محوریت مساجد، حضور این تجار و بازرگانان در مسجد، نشان از ورود کالاهای جدیدی داشت که به محض اتمام نماز، خریداران کالا وارد بحث و مذاکره برای خرید و فروش یا مبادله می‌شدند. اگرچه به طور مستقیم خرید و فروش در داخل مسجد انجام نمی‌گرفت و هنگام حضور در مسجد، اصل همه کارها بر محور عبادت و نیایش بود؛ اما دیدوبازدید و گفتگو برای تبادل و خرید کالاها، بعد از انجام اعمال

عبادی صورت می گرفت. البته، کارکردهای اقتصادی مسجد در صدر اسلام در هر دو جنبه اقتصاد خرد و کلان، متعددند.

سه) جلوه‌های اقتصادی مسجد در تحقق حماسه اقتصادی

در گذشته، اثرگذاری مسجد در اقتصاد فردی و در اقتصاد خانواده و جامعه، به همان جوامع کوچک مسلمان منحصر بود؛ ولی با پیشرفت و توسعه زندگی اجتماعی و گسترده شدن نظامهای اقتصادی، نقش اقتصادی مسجد افزایش یافته است. امروز، همه نظامهای اجتماعی و فرهنگی و سبک زندگی و نحوه تربیت افراد بر اقتصاد اثرگذارند. در عین حال، اقتصاد نیز به عنوان مهم‌ترین عامل قدرت و سیادت جوامع، باعث می‌شود که یک کشور قدرتمند اقتصادی در عرصه بین‌المللی، جایگاه مناسبی به دست آورد. اکنون این سؤال مطرح است که مسجد به عنوان نماد تمدن اسلامی و شاخص‌ترین سمبل کشورهای اسلامی در عصر حاضر، چه نقشی در تحقق حماسه اقتصادی دارد. در ادامه، برخی از جلوه‌های اثرگذاری مسجد و آموزه‌های منتسب به آن در نیل به حماسه اقتصادی اشاره خواهد شد.

(۱) آموزش رفتارهای اقتصاد مقاومتی به بازاریان مسلمان در مساجد: یکی دسته از فعالیتهایی که در قالب فعالیتهای آموزشی، در مساجد قابل انجام است، آموزش آموزه‌های تجارت یا مبانی اقتصاد اسلامی است. مساجد به دلیل داشتن پتانسیلی به نام ازدحام در مراسم و در زمانهای مختلف، بهترین مکان برای آموزش اقتصاد اسلامی‌اند. در دورانی که دشمنان اسلام از همه توان خود به منظور اعمال تحریمهای اقتصادی برای به چالش کشیدن اقتصاد کشور ما استفاده می‌کنند و علیه ما متحد شده‌اند، توجه به این آموزه‌ها می‌تواند راهگشای کار باشد. توجه به این آموزه‌هاست که بازار ممالک اسلامی را از بازارهای سرمایه‌داری متفاوت می‌کند. آموزه‌هایی مانند داشتن حس نועدوستی، توجه به مشکلات و نیازمندی دیگر مسلمانان، نداشتن غش در معاملات، انجام معاملات متعدد بر اساس شارع مقدس، احتکار نکردن، گرانفروشی یا کم فروشی نکردن، انصاف و عدالت در تجارت و...، نمونه‌هایی از آموزه‌های کاربردی اقتصادی‌اند که بهترین محل آموزش آنها مساجد می‌باشند.

ارشادهای اقتصادی، یکی از تعلیمات علماست و می‌تواند در بهبود اقتصادی و تنظیم اقتصاد اسلامی و بالا رفتن کمیت و کیفیت اقتصاد اسلامی مؤثر باشد. بدین ترتیب، اقتصاد شریف و پاک اسلامی، از آلوده شدن و ناپاک شدن به انواع دسیسه‌ها و وسوسه‌ها و حقه‌های شیطانی بازداشته می‌شود؛ به خصوص اگر این کار در کنار بازار و در مساجد چسبیده به بازار انجام گیرد.

۲) مسجد و وصول مالیاتهای اسلامی: یکی از کارکردهای عبادی-اقتصادی مساجد، خمس و زکات و مانند آن است. خمس و زکات یکی از بهترین تفکرات اقتصادی است و اسلام، علاوه بر جنبه اقتصادی، روی عبادی بودن آن هم تأکید دارد. اسلام، با داشتن چنین آموزه‌هایی، در بین مکاتب اقتصادی، نمونه و ممتاز است و با چنین برنامه‌ای در صدد برچیدن بساط فقر از مسلمانان است و اگر این مهم توسط همگان ادا و پرداخت شود و به دست فقرا برسد، هیچ فقری روی کره زمین باقی نخواهد ماند. اسلام جایگاه ویژه‌ای برای خمس و زکات قائل است که برخی از تعابیر ارزشمند آن عبارت است از: تکلیف الهی بودن، پشتوانه دین بودن، دشمنی با امام زمان در صورت امتناع از پرداخت آن، پلی برای اسلام، ستون اسلام، شرط پذیرش نماز، فرمان الهی و....

نگارنده معتقد است که سنگ بنای تفکر لزوم ادای خمس و زکات در مردم، از مسجد شکل می‌گیرد. متولیان امور فرهنگی مساجد با انجام فعالیتهای ذیل می‌توانند این فرایند را تسهیل کنند:

- تبلیغ خمس و زکات به صورت بیان خطابه بر منابر و طرح آن به صورت مسئله‌ای توسط امام جماعت در مسجد؛
- حضور و سرکشی امام جماعت مساجد از فعالیتهای کشاورزی، باغداری، دامداری و کسبه بازاری در محل کار آنان و یادآوری پرداخت زکات و خمس؛
- فرهنگ‌سازی و فراگیر کردن تصدی‌گری ائمه محترم جماعات، برای دریافت خمس و زکات در مساجد یا به عهده گرفتن و کالت مراجع تقلید برای این منظور و حضور امامان جماعت در مساجد برای اجرای این امر؛
- تصدی‌گری ائمه جماعات به عنوان روحانی کاروانهای حج و تلاش بیشتر آنان در خصوص تطهیر اموال حجاج از نظر خمس و زکات؛
- حضور ائمه جماعات و مبلغان در منازل مؤمنان، بر حسب درخواست آنان و انجام امور محاسبه خمس سالیانه؛
- تهیه و توزیع جزوه‌ها و بروشورها و مقالات و کتب حاوی احادیثی در اهمیت خمس و زکات و استفاده از هرگونه رسانه اثرگذار در این خصوص.

۳) نقش مسجد در ترک حرام‌خواری و شبهه حرام‌خواری: یکی دیگر از کارکردهای عبادی-اقتصادی مساجد، نقش ویژه آنها در ترک خوردن لقمه‌های حرام و شبهه‌ناک است. افراد مسجدی به یقین و به کرات، این مباحث را از آیات و احادیث و خطبه‌های مبلغان و بیانات متولیان فرهنگی مساجد شنیده‌اند. مفسد مال و لقمه حرام و

شبهه‌ناک به قدری زیاد است که از گناهان کبیره محسوب شده و بر مرتکب آن، وعده عذاب داده شده است (دستغیب، ۱۳۸۸). اسلام، حلال‌خواری و کسب حلال را بالاترین عبادت شمرده است؛ پیامبر اکرم در این باره فرمودند: «الْعِبَادَةُ سَبْعُونَ جُزْءً، أَفْضَلُهَا جُزْءٌ طَلَبُ الْحَلَالِ» (حر عاملی، وسائل‌الشیعه، ج ۱۲: ۱۱)؛ عبادت، هفتاد بخش است، برترین آنها طلب روزی حلال و به دنبال روزی حلال رفتن است.

حرام‌خواری، اقسام مختلفی دارد: ندادن خمس و زکات، خوردن غذای شبهه‌ناک، رشوه‌خواری، خوردن غذای فاسد، خوردن حیوانات حرام گوشت و ... از طرفی، حلال‌خواری منشأ هر خیر و حرام‌خواری منشأ هر شر بیان شده است و حلال‌خواری، مهم‌ترین عامل تزکیه روح و سیر و سلوک و استجابت دعاها شمرده شده است.

امام علی (ع) می‌فرماید: «إِنَّ اللَّهَ سَبَّحَانَهُ فَرَضَ فِي أَمْوَالِ الْأَغْنِيَاءِ أَقْوَاتَ الْفُقَرَاءِ فَمَا جَاعَ فَقِيرٌ إِلَّا بِمَا مَنَعَ غَنِيٌّ وَاللَّهُ (تَعَالَى جَدُّهُ) سَأَلَهُمْ عَنْ ذَلِكَ» (نهج‌البلاغه: ۵۰۴)؛ خداوند سبحان در دارایی‌های توانگران، روزی‌های تهیدستان را قرار داده است. پس، هیچ فقیری گرسنه نشد، مگر به واسطه منع ثروتمند و (در روز رستاخیز) خداوند (عالی مرتبه) از این منع آنان مؤاخذه و بازپرسی می‌کند.

۴) مسجد و قرض‌الحسنه: یکی از کارکردهای عبادی مسجد که به صورت غیر مستقیم انجام می‌شود و امروز هم بسیار بروز و ظهور دارد، نقش مسجد در تشکیل صندوقهای قرض‌الحسنه و دستگیری از محرومان جامعه در مشکلات است. یکی از تفاوت‌های اساسی مکتب اقتصادی اسلام با سایر مکاتب اقتصادی، توجه خاص به نیازمندان، آسیب‌دیدگان و اقشار ضعیف جامعه و ارائه راهکارهای مناسب با شأن و کرامت انسان است. یکی از این راهکارها، قرض حسن یا «قرض‌الحسنه» است که در آموزه‌های اسلامی، در قالب آیات و روایات مختلف به آن سفارش شده است.

قرض؛ یعنی وام یا وام دادن یا پاداش دادن. معنای دیگر قرض، بریدن و قطع کردن است؛ زیرا فرد قرض‌دهنده، مقداری از مال خود را جدا و به قرض گیرنده می‌دهد. الحسنه به معنای نیکی یا نیک یا نیکوست. اولین صندوق قرض‌الحسنه در مسجد تشکیل شده است. در صدر اسلام، در خصوص قرض‌الحسنه به عنوان یکی از شاخصهای مهم مسجد تراز اسلامی، برای توجه همه‌جانبه به تهیدستان و محرومان اقداماتی صورت می‌گرفته است.

انجام این عمل ارزشمند اقتصاد اسلامی، موجب توسعه اقتصادی و تأمین نیازهای مالی و اقتصادی مردم شهرها و محله‌ها می‌شود. این فعالیت مسجدی، انگیزه‌سازی برای روحیه خودیاری در مردم و انجام امور داوطلبانه اقتصادی در سطح جامعه را باعث خواهد شد. توجه

به این سنت حسنه و آموزش تعالیم آن به نمازگزاران و حاضران در مسجد، در دوران مقاوم‌سازی اقتصاد و گذشتن از دوران ریاضت‌های اقتصادی، بسیار مهم است. این آموزه اقتصادی در درمان بسیاری از آفت‌ها و استثمارهای اقتصادی جوامع اسلام، مانند ربا بسیار مؤثر است؛ زیرا وقتی به قرض‌الحسنه توجه نمی‌شود، ربا اقتصاد جوامع را فرا می‌گیرد؛ در صورتی که ربا در آموزه‌های اسلامی به شدت نکوهش شده است. بسیار روشن است که ربا، مخالف حماسه اقتصادی و اقتصاد مقاومتی است و باید به شدت با آن مبارزه کرد. بنابر این، قرض‌الحسنه و اشاعه و تبیین آن در کنار فعالیتهای مسجدی، موجب می‌شود تا اقتصاد جامعه اسلامی از آسیب‌های متعدد اقتصادی مانند ربا، استثمار مالی و ذخیره‌سازی و ناکارآمدی منابع اقتصادی و... مصون بماند.

۵) منبر، رسانه‌ای اثرگذار بر اقتصاد جامعه: از دیگر نقش‌های غیر مستقیم مسجد در امر اقتصاد، جلسات وعظ و خطابه و سخنرانی ائمه جماعات و سخنرانان در مساجد درباره رعایت اخلاق اسلامی در معاملات اقتصادی است. اهمیت منبر و بیان خطابه‌ها در تبیین سیاست‌های اقتصادی و هماهنگ‌سازی بازاریان، بر کسی پوشیده نیست. امروز باید اذعان کرد که رسانه ارزشمند منبر، به تنهایی می‌تواند با همه خبرگزاری‌های جهان مقابله و مبارزه کند. در این خصوص، وعظ و خطیبان باید برنامه‌های مناسب سیاست‌های اقتصادی کشور را تبیین کنند.

مساجد در اکثر کشورهای جهان اسلام دارای محوریت اصلی بوده و در مرکز بازار و مرکز اقتصادی هر شهر، نقش فعال دارند؛ زیرا هنگام نماز، محل مراجعه بازاریان، کسبه و اصناف اطراف بازارند. امام جماعت در هر جلسه از نماز باید نمازگزاران فعال در امور اقتصادی را با نقل آیات، روایت و احادیث، به رعایت اخلاق اسلامی و اخلاق اقتصادی دعوت کند. وی باید حضار را به رعایت انصاف و عدل در معاملات و کارهای اقتصادی سفارش کند. موعظه و سخنرانی ائمه جماعت، روی منابر مساجد، تأثیری عمیقی در نمازگزاران می‌گذارد و آنان را از نظر اخلاقی به رعایت مسائل شرعی و انجام فعالیت سالم اقتصادی ملزم می‌کند.

طلّاب و روحانیان می‌توانند مروج مسائلی باشند که از فعالیتهای اقتصادی کشور حمایت می‌کند. موضوعات جدید اقتصادی که در قالب مکاسب محرّمه و مسائل فقهی می‌گنجد، باید به صورت کارشناسی شده وارد دروس حوزه شوند. با مشاهده درسنامه حوزه علمیّه و نگاهی به فراوانی دروسی که در حوزه برگزار می‌شود، جای مسائل جدید و مستحدثه خالی

است. برای مثال، طلاب و فضیلاي حوزه باید در زمینه معاملات اینترنتی روز دنیا، اطلاعات لازم را کسب و مباحث فقهی و شرعی مربوط به آنها را بررسی کنند.

۶) مسجد و سنت وقف: وقف، از نظر لغوی به معنی به حالت ایستاده ماندن و آرام گرفتن است و از نظر اصطلاحی، به مفهوم نگه داشتن و حبس کردن عین ملک بر ملک واقف آن [نه ملک خدا] و مصرف کردن منفعت آن در راه خداوند است و بعضی از فقها می‌گویند وقف، حبس عین مال بر ملک خدای تعالی است. در ماده ۵۵ قانون مدنی ایران، وقف، به معنی حبس عین مال و تسبیل بر حسب نیت واقف است.

در آیات متعددی از قرآن، به مفهوم وقف اشاره شده است. برای نمونه در قرآن می‌فرماید: «الْمَالُ وَالْبَنُونَ زِينَةُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَالْبَاقِيَاتُ الصَّالِحَاتُ خَيْرٌ عِنْدَ رَبِّكَ ثَوَابًا وَخَيْرٌ أَمَلًا» (کهف: ۴۶)؛ اموال و فرزندان، زینت زندگی دنیاست و باقیات صالحات (آثار ماندگار شایسته) ثوابش نزد پروردگار بهتر و امیدبخش‌تر است. در روایات نیز بر آموزه ارزشمند وقف تأکید زیادی شده است. پیامبر (ص) در حدیث مشهوری می‌فرماید: «إِذَا مَاتَ الْإِنْسَانُ انْقَطَعَ عَمَلُهُ إِلَّا مِنْ ثَلَاثَةٍ: إِلَّا مِنْ صَدَقَةٍ جَارِيَةٍ، أَوْ عِلْمٍ يُنْتَفَعُ بِهِ، أَوْ وَلَدٍ صَالِحٍ يَدْعُو لَهُ» (علامه مجلسی، بحار الانوار، ج ۱۳: ۲۹۲)؛ وقتی انسان بمیرد، عمل او خاتمه می‌یابد، مگر در سه چیز: صدقه جاریه (وقف)، علمی که از آن استفاده شود، فرزند صالحی که برای او دعا کند.

مسجد، نقش بسیار بزرگی در ترویج سنت حسنه و عبادت بزرگ وقف و ایجاد موقوفه‌های فراوان دارد؛ موقوفه‌های فراوانی که در اطراف یا در ابنیه مساجد موجود است. از دیرباز رسم بود که بسیاری از مساجد دارای مغازه، گاراژ، کاروانسرا یا بازار... بوده‌اند و هر یک از این موقوفات، در خدمات‌دهی به فقرا، زوآر و بی‌پناهان نقش ویژه‌ای داشته‌اند. چنانچه بسیاری از حوزه‌های علمیه هم از طریق همین موقوفات اداره می‌شدند؛ از جمله: حوزه علمیه صدر اصفهان و ولی عصر تبریز یا طالبیه تبریز. مساجد، امامزاده‌ها و حرما نیز موقوفاتی داشته و دارند؛ مانند موقوفات حرم امام رضا (ع) و حرم حضرت معصومه (س) یا مساجدی مانند مسجد مقدس جمکران و مسجد امام حسن عسکری (ع) در قم، مسجد طویی و مسجد مقبره در تبریز، مسجد امام در اصفهان و ...

در وضعیتی که اقتصاد جامعه با روحیات معنوی و مذهبی نیاز به سرمایه‌گذاری در امور مختلف باشد، می‌توان با اشاعه فرهنگ وقف در قالب آموزه‌های مسجدی و توسعه موقوفات دارای بازگشت سرمایه، چرخ اقتصاد تحریم‌شده توسط دشمنان را فعال نگه داشت و در راه تحقق حماسه اقتصادی، برنامه‌ریزی و فعالیت کرد.

۷) مسجد، جایگاهی برای انواع انفاق: انفاق از ریشه «نفق» به معنی نفقه کردن، بخشیدن، احسان کردن و بخشش کردن است. انفاق، صرف کردن مال در مصارف نیکوکارانه است که اغلب مفسران، این عمل را از نظر توزیع ثروت و کاهش محرومیت‌های اقتصادی نگاه می‌کنند. از نظر اصطلاحی، انفاق در کاربرد رایج قرآن کریم و متون دینی، به اعطای مال یا جان و جسم در راه خدا به فقیران و نیازمندان گفته می‌شود که به حکم آیات «الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ...» (بقره: ۲۶۱) و «انْفِقُوا خَيْرًا لِّأَنْفُسِكُمْ...» (تغابن: ۱۶) انجام می‌شود و به عنوان کمال بذل است. «نفق» به همراه مشتقات آن، بیش از ۷۰ بار در قرآن با واژگان و تعبیر مختلف آمده است.

با توجه به مفهوم گسترده انفاق، در شرایط ریاضت‌های اقتصادی، یکی از آموزه‌هایی که می‌تواند در خصوص رفع نیازهای طبقات متوسط و پایین جامعه اثربخش باشد، انفاق و انواع آن است. توجه به انواع انفاق، در قالب فعالیت‌های مسجدی می‌تواند موجب جلوگیری از توقف ثروت نزد ثروتمندان شود و چرخه توزیع منابع اقتصادی با جریان منابع از طرف ثروتمندان به نفع نیازمندان عادلانه‌تر شود. این امر، حرکتی به سمت حماسه اقتصادی محسوب می‌شود.

۸) مسجد و عبادت صدقات: از کارکردهای اقتصادی غیر مستقیم مساجد، پرداختن به سنت حسنه صدقه است. وجود صندوق‌های صدقات در اطراف یا داخل مسجد و جمع‌آوری مستقیم صدقه برای نیازمندان، به همین منظور است. این کار نیک، یکی از کارهای روزمره مسلمانان مؤمن است. در آموزه‌های اسلامی به صدقه سفارش زیادی شده است. در بحرانهای اقتصادی، همیشه طبقه‌ای از مردم، بیشتر در معرض آسیب اقتصادی قرار دارند. این گروه از نیازمندان که فاصله زیادی از طبقات دیگر اقتصادی دارند، چشم امیدشان به بی‌نیازان است. این حس نودوستی، فرهنگ زمینه‌ای تحقق حماسه اقتصادی را در قالب کاهش شکاف طبقاتی و احساس همدردی طبقات بالاتر و تجلی عدالت اجتماعی تسهیل خواهد کرد.

۹) آموزش کاربردی کسب روزی حلال در مساجد: یکی از نیازهای فردی هر انسان، توجه به معاش خود و زیردستان است. کسب روزی حلال، یکی از دغدغه‌های مهم هر مؤمن و هر فرد موحد است. هر فرد، برای امرار معاش خود، ناگزیر است تا کسب‌وکار یا حرفه‌ای برای خود ایجاد کند. افراد با راه‌اندازی یک منبع ایجاد درآمد به صورت حقیقی یا حقوقی، هزینه‌های زندگی خود را تأمین می‌کنند. بنابر این، همه مسلمانان بدون توجه به نوع شغل و مهارت و تخصص خود، باید از احکام اسلامی درباره نحوه انجام معاملات و عقود مختلف و خرید و فروش و... آگاهی داشته باشند. مراجع تقلید نیز دانستن مسائلی را

که افراد به طور معمول با آنها سر و کار دارند، لازم دانسته‌اند. در آموزه‌های اسلامی نیز به کسب روزی حلال و تلاش و کوشش تأکید زیادی شده است؛ تا جایی که در قرآن کریم بیش از ۵۵۰ آیه، در قالبها و چهره‌های گوناگون درباره کار و تلاش و سختکوشی و سازندگی آمده است و کار و تلاش و کسب حلال و ارتزاق از کدّ یمین و عرق جبین در آینه روایات، بهترین عبادات، تربیت‌کننده و کمال‌بخش انسان شمرده شده است.

از طرف دیگر، می‌دانیم که یکی از مهم‌ترین کارکردهای مسجد، کارکرد آموزشی است. پیامبر و ائمه معصومین (ع) برای حفظ جنبه‌های آموزشی مسجد، تلاشهای ارزنده‌ای انجام دادند. پیش از پیدایش مدرسه، مساجد، یگانه مرکز مهم آموزشی- فرهنگی در جهان اسلام بوده‌اند. پس از آن نیز مدرسه در دامن مسجد بنا می‌شد. از همین رو، در بیشتر کتابهایی که درباره مسجد به نگارش در می‌آمد، از مدرسه بسیار سخن گفته شده، که سبب آن ارتباط نزدیک مسجد و مدرسه است. همه این مطالب به کارکرد آموزشی مسجد دلالت دارد. مسجد، ابزارها و موقعیتهایی را در اختیار دارد که به کمک آن می‌توان به آموزش و افزایش شناخت دینی نمازگزاران پرداخت.

مسجد، مکانی است که مسلمانان برای برپایی فرایض الهی و مجالس مذهبی در آن حاضر می‌شوند و این فرصت مناسبی برای انتشار معارف و احکام دین است. بنابر این، مسجد مهم‌ترین مکان برای آموزش معاملات اسلامی است تا آموزه‌های اقتصاد مقاومتی و اسلوب جهاد اقتصادی مورد توجه مؤمنان قرار گیرد و به کل جامعه اسلامی تسری یابد.

۱۰ نقش مسجد در هدایت ثلث اموال مردم: روشن است که با رحلت اشخاص حقیقی، مالکیت آنان زایل شده، شخص فقط مالک ثلث اموال خویش است و فقط می‌تواند درباره یک سوم اموال خود، وصیت کند. افرادی که در مساجد حاضر می‌شوند، بارها تحت تعلیم علما و خطبای مساجد در رابطه با ثلث اموالشان توصیه‌هایی را شنیده، تصمیماتی برای مصرف صحیح و عبادی آن اخذ کرده‌اند. در واقع؛ می‌توان گفت که مسجد، نقش ویژه‌ای در هدایت ثلث اموال و مصرف صحیح آنها، در راستای عبادت و انجام امور خداپسندانه دارد و این یک حرکت زیبای عبادی و اقتصادی است. در این باره می‌توان با سیاستگذاری مناسب، در قالب رفتارهای اقتصاد مقاومتی، به سمت خلق حماسه اقتصادی گام برداشت.

(د) نتیجه‌گیری

یافته‌ها این پژوهش نشان می‌دهد مساجد دارای ۳۴ ظرفیت و کارکرد مهم در حوزه اقتصادی‌اند که می‌توان آنها را در سه دسته «آموزش مفاهیم اقتصاد اسلامی»، «کمک به فعالیتهای اقتصادی و فرهنگی» و «کمک به نیازمندان» تقسیم کرد. همچنین نتایج نشان داد

که مساجد می‌توانند به عنوان نهادهای محوری در ارتقای اقتصاد اسلامی و ایجاد تغییرات مثبت در جامعه ایفای نقش کنند. آموزش احکام و رفتارهای اقتصادی اسلامی به بازاریان، ترویج فرهنگ کار حلال و مبارزه با ربا و حرام‌خواری، از جمله اقدامات مؤثر در این زمینه است. برگزاری جلسات وعظ و خطابه پیرامون مسائل اقتصادی و تبیین سیاستهای کلان کشور، مساجد را به پایگاهی قدرتمند در ارتقای دانش و رفتارهای اقتصادی تبدیل کرده است. همچنین مساجد با تأمین مالی از طریق صندوقهای قرض‌الحسنه، موقوفات و نذورات، می‌توانند به خودگردانی اقتصادی دست یابند و از وابستگی به نهادهای دولتی رها شوند. نقش مساجد در حمایت از کسب‌وکارهای کوچک، ترویج تولید ملی و تشویق به پرداخت وجوه شرعی (خمس و زکات) نیز اهمیت زیادی دارد. با بهره‌گیری از ظرفیتهای محلی و همکاری با مراکز نوآوری و شرکتهای دانش‌بنیان، مساجد می‌توانند به ایجاد اشتغال پایدار، به ویژه برای بانوان و جوانان کمک کنند. در نهایت، مساجد می‌توانند نقش بی‌بدیلی در مبارزه با فقر، پشتیبانی از گروه‌های جهادی و تأمین نیازهای مالی جوامع اسلامی ایفا کنند.

پیشنهادهایی برای تحقیقات آتی

مطالعه تطبیقی ظرفیتهای اقتصادی مساجد در ایران و کشورهای دیگر: در این

پژوهش می‌توان به مقایسه نحوه فعالیت‌های اقتصادی مساجد در ایران و کشورهای اسلامی دیگر پرداخت. این مقایسه می‌تواند به شناخت عواملی که باعث تفاوت عملکرد اقتصادی مساجد در ایران و دیگر کشورها می‌شود، کمک کند. برای مثال، نقش نهادی مانند سازمان اوقاف یا امور مساجد در ایران که به حمایت مالی از مساجد می‌پردازد، در مقابل کشورهایی که چنین نهادهایی ندارند، بررسی شود.

بررسی تأثیر نوآوری‌های فناورانه در ایران بر ظرفیتهای اقتصادی مساجد: استفاده

از فناوری‌های جدید در ایران، به ویژه در زمینه‌های مذهبی و خیریه‌ها گسترش یافته است. مطالعه تأثیر اپلیکیشن‌ها و پلتفرم‌های دیجیتال ایرانی در جمع‌آوری کمک‌ها و حمایت از صندوقهای قرض‌الحسنه، کمکهای خیرانه و وقف در مساجد، می‌تواند به شناسایی چالش‌ها و فرصتهای موجود در این زمینه کمک کند.

تحلیل تأثیر فعالیت‌های اقتصادی مساجد در ایران بر کاهش فقر و نابرابری‌های

اجتماعی: بررسی نحوه عملکرد مساجد در ایران برای کاهش فقر و نابرابری اقتصادی، می‌تواند موضوع تحقیقات مفیدی باشد. در ایران، مساجد نقش مهمی در ارائه خدمات به افراد کم‌درآمد و نیازمندان دارند؛ بنابراین، تحقیق در این زمینه می‌تواند به ارزیابی تأثیر این فعالیتها بر بهبود شرایط اقتصادی افراد کمک کند. در این خصوص می‌توان نحوه عملکرد

مراکز نیکوکاری را که ذیل مساجد شکل گرفته است، با کمیته امداد امام خمینی مقایسه کرد و توصیه‌های سیاستی برای همکاری و هم‌افزایی این دو نهاد ارائه کرد.

بررسی نقش مساجد در توسعه کارآفرینی اسلامی در ایران: با توجه به اهمیت اقتصاد اسلامی و کارآفرینی در ایران، تحقیقاتی که به تحلیل نقش مساجد در توسعه کسب‌وکارهای کوچک اسلامی و ترویج کارآفرینی بپردازد، می‌تواند به شناسایی چالشها و فرصتهای موجود برای مساجد در این زمینه کمک کند.

مطالعه پایداری اقتصادی مساجد در ایران و مدل‌های خودکفایی مالی: بررسی مدل‌های مختلف خودکفایی مالی مساجد در ایران، که معمولاً وابسته به کمکهای دولتی‌اند (مانند مرکز رسیدگی به امور مساجد، سپاه پاسداران انقلاب اسلامی، ستاد هماهنگی کانونهای فرهنگی و هنری مساجد و ...)، می‌تواند به شناسایی راهکارهایی برای استقلال مالی و پایداری اقتصادی مساجد کمک کند. به عبارتی؛ شناسایی راه‌های درآمدزایی مساجد برای اداره امور مسجد می‌تواند موضوع بررسی باشد.

تحلیل نقش مساجد در مدیریت بحرانهای اقتصادی در ایران: مساجد در ایران به عنوان مراکز اجتماعی و مذهبی مهم، در دوران بحرانهای اقتصادی مانند بیکاری، رکود یا تحریم، می‌توانند نقش مهمی در حمایت از جامعه، به خصوص مستضعفان ایفا کنند. تحقیقاتی که به بررسی نحوه عملکرد مساجد و چگونگی همکاری آن با نهادهایی مانند سازمان مدیریت بحران کشور، هلال احمر، وزارت بهداشت، سازمان آتش‌نشانی و خدمات ایمنی بپردازد و شیوه‌های مؤثرتر تقویت این نقشها را پیشنهاد دهند، می‌تواند به بهبود کارکرد مساجد در شرایط بحرانی کمک کند.

منابع

- قرآن کریم.
- نهج البلاغه. ترجمه محمد دشتی.
- ابطحی، س. (۱۳۹۴). «مسجد به مثابه هسته بسیج گر انقلاب اسلامی». مطالعات سیاسی، ۷(۲۸): ۷۵-۹۴.
- باصری، ا؛ ح.ا. مرادی و ج. یوسفی صفاپور (۱۳۹۵). «بررسی نقش مساجد در ترویج سبک زندگی ایرانی اسلامی». پاسداری فرهنگی انقلاب اسلامی، سال ششم، ۱۰۴-۷۷.
- خسروی، ع. و ع. م. احمدوند (۱۳۹۸). «بازتعریف مفهوم ره‌نگاشت با روش تحلیل مضمون». مطالعات راهبردی ناجا، ۴(۱۱): ۲۹-۵.
- درافشان، م؛ ج. حاج‌علی‌اکبری، ه. جمشیدیان، م. ناظمی اردکانی و غ.ر. صفایی (۱۴۰۱). «ساختار اداره امور مساجد در اندیشه امامین انقلاب». امنیت ملی، ۴۶(۱۲): ۲۶۶-۲۳۳.
- دستغیب، ع. (۱۳۸۸). گناهان کبیره. قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم. دفتر انتشارات اسلامی.
- رحیمی سجاسی، د. (۱۴۰۰). «آسیبهای اجتماعی برآیند شکاف مسجد و جامعه». اسلام و مطالعات اجتماعی، سال هشتم، ش ۴ (پیاپی ۳۲): ۲۶-۶.
- رضایی تبار، ر؛ ح. زارع و س.م. مقیمی (۱۳۹۱). «الگوی تعاملی توانمندسازی از طریق مشارکتهای اجتماعی در کمیته امداد امام خمینی (ره) با رویکرد مسجدمحوری». مدیریت اسلامی، ۲۰(۲): ۱۷۳-۱۴۷.
- رنگریز، ح.ع. نوه‌ابراهیم، ح. آراسته و ف. سلطانی (۱۳۹۶). «طراحی الگوی شایستگی‌های استراتژیک مدیران کارکردی با استفاده از روش تحلیل مضمون». مدیریت برآموزش سازمانها، ۶(۱): ۴۹-۹.
- سعدآبادی، ع.ا؛ ف. آزموده و ک. فرتاش (۱۴۰۱). «اقدام‌پژوهی رویداد استارت‌آپی (شتاب): مسجد طراز اسلامی». مطالعات فرهنگ-ارتباطات، ۲۳(۵۹): ۲۹۷-۲۷۵.
- شریعتمداری، س.ح. (۱۴۰۰). «کارویژه‌های مسجد برای سالم‌سازی محیط پیرامون». اسلام و مطالعات اجتماعی، سال هشتم، ش ۴ (پیاپی ۳۲): ۲۰۷-۱۸۵.
- طاهری خرامه، ز. و ع. الیاسی (۱۴۰۳). «نقش مساجد و مشارکت مذهبی در سلامت معنوی دوران نوجوانی». دانش سلامت و دین، ۷۰(۲۰): ۱۰-۸.
- قرائتی، م. (۱۳۸۸). تفسیر نور. تهران: مرکز فرهنگی درسهای از قرآن.
- قنبری نیک، م. (۱۴۰۰). «تحلیلی بر علل تغییر جایگاه و کاهش کارکردهای اجتماعی مسجد در جامعه کنونی». اسلام و مطالعات اجتماعی، سال هشتم، ش ۴ (پیاپی ۳۲): ۵۵-۲۷.
- کمالی، ی. (۱۳۹۷). «روش‌شناسی تحلیل مضمون و کاربرد آن در مطالعات سیاستگذاری

- عمومی». سیاستگذاری عمومی، ۴(۲): ۱۸۹-۲۰۸.
- مرزوقی، ر.ا؛ ج. جهانی، ج. ترک زاده و م. امیری طیبی (۱۳۹۷). «الگوی مفهومی تعامل مدرسه، خانواده و مسجد از منظر تعلیم و تربیت اسلامی». مطالعات راهبردی بسیج، ۲۱(۷۹): ۸۱-۱۱۴.
 - ملی نژاد اسپر، مرضیه (۱۴۰۲). «تعامل مسجد، مدرسه و خانواده در تحقق تربیت اسلامی». مطالعات و تحقیقات در علوم رفتاری، ۱۵(۵): ۷۷-۷۰.
 - مهدوی کنی، م. و ر. امینی هرنندی (۱۳۹۶). «توسعه فرهنگی محله‌ای پایدار مسجدمحور (مورد مطالعه مسجد ثامن‌الائمه تهران)». دین و ارتباطات (دانشگاه امام صادق/ نامه صادق)، ۲۴(۲): ۲۴۲-۱۹۵.
 - میرغضنفری، س.؛ ... م. لطیفی و ع. آذر (۱۳۹۳). «شناسایی و رتبه‌بندی شاخصهای ارزیابی عملکرد مساجد تهران». مدیریت اسلامی، ۸۹(۲۲): ۲۳۲-۲۰۷.
 - Ahmed, D.; H.X. Hua., & Bhutta, U. S. (2024). "Innovation through Green Finance: a thematic review". *Current Opinion in Environmental Sustainability*, 66: 101402.
 - Castleberry, A. & A. Nolen (2018). "Thematic analysis of qualitative research data: Is it as easy as it sounds?". *Currents in Pharmacy Teaching and Learning*, 10(6): 807-815. <https://doi.org/https://doi.org/10.1016/j.cptl.2018.03.019>
 - Naeem, M.; W. Ozuem, K. Howell & S. Ranfagni (2023). "A Step-by-Step Process of Thematic Analysis to Develop a Conceptual Model in Qualitative Research". *International Journal of Qualitative Methods*, 22, 16094069231205788. <https://doi.org/10.1177/16094069231205789>
 - Nowell, L.S.; J.M. Norris, D.E. White & N.J. Moules (2017). "Thematic Analysis: Striving to Meet the Trustworthiness Criteria". *International Journal of Qualitative Methods*, 16(1), 1609406917733847. <https://doi.org/10.1177/1609406917733847>
 - Stein, C.; R.B. Devore & B.E. Wojcik (2005). "Calculation of the kappa statistic for inter-rater reliability: the case where raters can select multiple responses from a large number of categories". In: *Proceedings of the SAS Users Group International (SUGI 30) conference* (P. 9-13).
 - Xu, W. & K. Zammit (2020). "Applying Thematic Analysis to Education: A Hybrid Approach to Interpreting Data in Practitioner Research". *International Journal of Qualitative Methods*, 19, 1609406920918810. <https://doi.org/10.1177/1609406920918810>
 - Translated sources:
 - Abtahi, S. (2015). "The mosque as a mobilizing nucleus of the Islamic Revolution". *Political Studies*, 7(28): 75-94.
 - Baseri, A.; H.A. Moradi & J. Yousefi Safapour (2016). "Examining the role of mosques in promoting the Iranian-Islamic lifestyle". *Cultural Guardianship of the Islamic Revolution*, 6: 77-104.
 - Dorafshan, M.; J. Haj Ali Akbari, H. Jamshidian, M. Nazemi Ardakani &

- G. Safaei (2022). **"The administrative structure of mosque affairs in the thought of the two leaders of the revolution"**. *National Security*, 46(12): 233-266.
- Dastgheib, A. (2009). **Major Sins**. Qom: Society of Seminary Teachers of Qom, Islamic Publications Office.
 - Ghanbari Nik, M. (2021). **"An analysis of the causes of the changing role and declining social functions of mosques in contemporary society"**. *Islam and Social Studies*, 8(4(32)): 27-55.
 - Gharati, M. (2009). **Tafsir Noor**. Tehran: Cultural Center for Lessons from the Quran.
 - Kamali, Y. (2018). **"The methodology of thematic analysis and its application in public policy studies"**. *Public Policy*, 4(2): 189-208.
 - Khosravi, A. & A.M. Ahmadvand (2019). **"Redefining the concept of roadmaps using thematic analysis"**. *NAJA Strategic Studies*, 4(11): 5-29.
 - Mahdavi Kani, M. & R. Amini Herandi (2017). **"Sustainable cultural development of mosque-centered neighborhoods: Case study of Thamen Al-Aemmeh Mosque in Tehran"**. *Religion and Communication (Imam Sadiq University Journal)*, 24(2): 195-242.
 - Marzouqi, R.A.; J. Jahani, J. Torkzadeh & M. Amiri Tayebi (2018). **"A conceptual model of school-family-mosque interaction from the perspective of Islamic education"**. *Strategic Studies of Basij*, 21(79): 81-114.
 - Melli-Nejad-Espar, M. (2023). **"Mosque, school, and family interaction in achieving Islamic education"**. *Studies and Research in Behavioral Sciences*, 15(5): 70-77.
 - Mirghazanfari, S.S.; M. Latifi & A. Azar (2014). **"Identifying and ranking performance evaluation indicators of Tehran mosques"**. *Islamic Management*, 89(22): 207-232.
 - Rahimi Sajasi, D. (2021). **"Social harms resulting from the mosque-society gap"**. *Islam and Social Studies*, 8, 4(32): 6-26.
 - Rangriz, H.; A. Noweh Ibrahim, H. Arasteh & F. Soltaniyeh (2017). **"Designing a strategic competency model for functional managers using thematic analysis"**. *Management in Organizational Education*, 6(1): 9-49.
 - Rezaei Tabar, R.; H. Zare & S.M. Moghimi (2012). **"An interactive model for empowerment through social participation in the Imam Khomeini Relief Foundation with a mosque-centric approach"**. *Islamic Management*, 20(2): 147-173.
 - Saadabadi, A.A.; F. Azmoudeh & K. Fartash (2022). **"Action research on the startup event (Shetab): A mosque of Islamic excellence"**. *Quarterly of Cultural-Communication Studies*, 23(59): 275-297.
 - Shariatmadari, S.H. (2021). **"The functions of mosques for environmental health improvement"**. *Islam and Social Studies*, 8, 4(32): 185-207.
 - Taheri Kherameh, Z. & A. Elyasi (2024). **"The role of mosques and religious participation in the spiritual health of adolescence"**. *Health and Religion Knowledge*, 70(20): 8-10.